

Eesti liitsõnade omandamisest varase kõne arengu perioodil

Andra Kütt

Tallinna ülikooli magistrant

Inimeste võime keele abil suhelda tundub universaalne ja enesestmõistetav. Arenenud eneseväljendusoskus ja sealhulgas rikkalik sõnavara on ühiskonnas edukalt toimimiseks üks eeldusi. Tihti tuleb uus sõna ka suhtlussituatsioonis ise vahetult luua, näiteks liita või tuletada, sest kõik sõnad ei ole mälus valmiskujul kasutamist ootamas. Eesti keeles on sõnade liitmine väga levinud sõnamoodustusviis. Eesti liitsõnavara on suur, väga mitmekesine ja suhteliselt tugevalt vormi kütkes, opereerides ühteaegu nii leksikaalmorfeemide rohkete variantidega kui ka eri tüüpi moodustusmorfeemidega, nagu tunnused, liited, lõpud.¹ Liitmine on selline sõnamoodustusviis, mis peaks lapse jaoks olema lihtne, sest seos liitsõnaosiste vahel on enamasti grammatiliselt väljendamatav, tavaliselt toimub lihtsalt kahe tüve kõrvuti asetamine. Seepärast võib oletada, et laps hakkab liitsõnu varakult omandama ning just esimesed liitsõnad tähistavad sõnamoodustuse omandamise algust lapse kõnes.

Eesti keele kohta on vähe andmeid, millal üldse tulevad lapse kõnesse esimesed liitsõnad, millise ehitusega need on, kas lapsele suunatud kõnes on keele omandamise varasel etapil palju liitsõnu, kuivõrd olulist rolli mängib lapsele suunatud kõne üldise liitsõnaarengu juures ning kas lapsed teevad ka moodustusmalli omandades ise uusi liitsõnu. See on teema, mille kohta võib palju kirjandust leida küll teiste, aga mitte kuigivõrd eesti keele kohta.²

¹ Kerge, Krista 1990. Liitsõna: mõisteid ja seoseid. Tallinn: TA Kirjastus, lk 4.

² Eesti keele liitsõnamoodustuse arengut on vaadeldud kõrvutavalt vene keele liitsõnamoodustuse arenguga artiklis Argus, Reili; Victoria Kazakovskaja (ilmumas). Acquisition of compounds in Estonian and Russian: frequency, productivity, transparency and simplicity effect. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu astaraamat IX.

Artikkel annab ülevaate kahe eesti keelt omandava lapse liitsõna-moodustuse arengust.³ Uurimismaterjalina on kasutatud laste spon-taanse kõne lindistusi rahvusvahelise lastekeele andmekogu CHILDES eesti lastekeelekorpusse Hendriku (vanuses 1;8–2;5, koostanud Reili Argus) ja Andrease (vanuses 1;8–3;1⁴, koostanud Maigi Vija) alam-korpusest. Analüüsitav keelematerjal oli kokku 994 minutit ehk 16 tundi ja 34 minutit kestnud lindistatud vestlusi, kus esines kokku liitsõnu 1258 korral. Koos lapse kõnega on kogu materjalis vaadeldud ka lastele suunatud kõnet. Liitsõna defineerimisel lähtutakse juurmor-feemide arvust sõnas ehk struktuurilisest tunnusest, mille puhul on määratletud liitsõnaks igasugune kaks või enam juurmorfeemi sisaldav sõna.⁵ Kuna vormimoodustuse areng ei ole siinse uurimuse keskmes, on ka vigase vormimoodustuse või ebatäpse häälduse korral analüüsimiseks võetud vorm, mida laps soovis väljendada (näiteks *kaana-auto* 'kraanaauto'), samuti on liitsõnaks loetud need ühendid, mida olid hääldatud kahe eraldi sõnana, kuid kus vanema järgnevast kõnevoorst või transkribeerija-lindistaja kommentaarist selgus, et laps soovis väljendada liitsõna (nt LAPS: *iiuiuu abi*. EMA: *joonistan kiirabi?* LAPS: *jah*). Liitsõnad on liigitatud kõigepealt sõnaliigiti ning seejärel nende täiendosa vormist lähtuvalt.

Lisaks on liitsõnade tähenduse läbipaistvuse analüüsiks kõik liit-sõnad liigitatud Bisetto ja Scalise liitsõnade klassifikatsioonist (2005)⁶ lähtuvalt eksotsentrilisteks ja endotsentrilisteks. Endotsentrilised liitsõnad on sellised liitsõnad, kus on tegemist põhisõna tähendusega ning täiendsõna annab sellele liigi, laadi vms iseloomuliku tunnuse (näiteks *klotsitorn*, *mängutuba*)⁷. Eksotsentriliste liitsõnade tähendus

³ Artikli aluseks on 2012. aastal Tallinna ülikoolis kaitstud bakalaureusetöö „Eesti keele liitsõnade omandamisest varase kõne arengu perioodil”. Käskikirj Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis.

⁴ Lapse vanus on esitatud aasta ja kuu vahel oleva semikooloniga ning punkti järel päevade arvuga, seega käib vanus 1;8 ühe aasta ja kaheksa kuu vanuse lapse kohta.

⁵ Kerge, Krista 1990. Liitsõna: mõisteid ja seoseid. Tallinn: TA Kirjastus, lk 4.

⁶ Lapse ja lapsele suunatud kõnes esinenud liitsõnade semantilisel liigitusel on toetutud Bisetto ja Scalise (2005) liitsõnade klassifikatsioonile, vt Scalise Sergio and Bisetto, Antoietta 2005. The classification of compounds. *Lingue e Linguaggio* IV. 2, lk 319–322.

⁷ EKG järgi on see tüüpiline tunnuse ja tema kandja suhe, vt Erelt, Mati; Reet Kasik; Helle Metslang; Henno Rajandi; Kristiina Ross; Henn Saari; Kaja Tael; Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika. I. Morfologia, sõnamoodustus.

moodustub kahe sõna kombinatsioonist ehk on ülekaneline (näiteks *merisiga*, *varganägu*, mis ei tähenda nägu, vaid varast, või *sini-must-valge*, mille tähendus kujuneb kõigist kolmest tüvest ja on ülekaneline ning võib tähendada lippu), on liitsõna nimetatud eksotsentriliseks.

Selline jaotus peaks andma vastuse küsimusele, kas laps omandab liitsõnad alguses tervikuna ehk alustab pigem eksotsentrilistest, või kasutab kohe alguses produktiivset ja läbipaistvat sõnamoodustusviisi ehk tema kõnes on kohe rohkesti endotsentrilisi liitsõnu. Lapse ja lapsele suunatud kõne andmete võrdlemisel on vaadeldud, kas ka täiskasvanu kõnes muutub liitsõnade hulk lapse vanuse kasvades ning kas lapsele suunatud kõne vormirikkus või -vaesus kajastub lapse keelekasutuses.

Esimesed liitsõnad eesti lapse kõnes

Esimene liitsõna ilmub vaadeldud laste keelekasutusse peaaegu samal ajal: Hendriku kõnesse vanuses 1;10 (*kakanunn* 'kakajunn'), Andreasel kuu varem, vanuses 1;9 (*notsusiga* 'merisiga', *lumepall*). Kolmest tüvest koosnevaid liitsõnu kasutab Andreas alates vanusest 2;6 (*neljaviljapulder*, *lasteaiapäev*). Andreasele suunatud kõnes esinevad enam kui kahe osisega liitsõnad kõikides samades lindistustes, mis lapselgi, kuid on enamikul juhul erinevad lapse moodustatud sõnadest.

Pärast esimese liitsõna ilmumist esineb mõlemal lapsel iga kuu lindistuses vähemalt üks liitsõna ning vanuse kasvades suureneb nii lapse kui ka vanema kõnes olevate liitsõnade hulk. Andmetest selgus, et esimestel lindistatud kuudel (vanuses 1;10–2;0) oli lapsele suunatud kõnes liitsõnu alati rohkem kui lapse kõnes (lapse puhul kuni 24 esinemisjuhtu, lapsele suunatud kõnes kuni 35 esinemisjuhtu ühes lindistuses). Seejuures suurenes sel perioodil lapse kõnes ja ka lapsele suunatud kõnes liitsõnade hulk kõige kiiremini, ulatudes lapsel kahest kuni 12 liitsõna esinemisjuhuni ning lapsele suunatud kõnes viiest kuni 30 liitsõna esinemisjuhuni. Hiljem mõlema lapse liitsõnade hulk nii kiiresti enam ei kasvanud. Alates vanusest 2;5 suurenes küll mõlema vaatlusaluse lapse kõnes esinevate liitsõnade arv, kuid lapsele suunatud kõne liitsõnade hulk seevastu hoopis stabiliseerus ning mõnes lindistuses isegi vähenes.

Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 457.

Samas esines mõlemal lapsel kõige enam liitsõnu (sõnedes e esinemisjuhtudes) siis, kui vanema keelekasutus on samuti kõige liitsõnarikkam. Materjali põhjal paistab seega, et vanema keelekasutuses esinevate liitsõnade hulk ja ka lindistussituatsioon mõjutab oluliselt lapse liitsõnakasutust.

Onu kass ja mutionupüks

Ühelt poolt on liitsõnamoodustus lastele üpriski lihtne sõnamoodustusviis, teisalt aga võib nimisõnade liitmisel osiste järjekord varieeruda ning üks ja sama sõna esineda nii täiend- kui ka põhisõnana. Karl Karlep on välja toonud, et kuna komponentsõnadest saab tihti moodustada kaks liitsõna (*laululind – linnulaul*), võib lapsele segadust põhjustada, kumb järjestus on õige.⁸

Vaatlusaluste lastegi jaoks ei paista osiste paigutus esialgu päris selge olevat. Liitsõna osiste vahetamine toimub Hendrikul vanuses 1;11 (*iiuuu abi* 'kiirabi' / *abi iuu iuu*), kus samas lindistuses esineb mõlemat varianti. Vanuses 2;4 leidub Hendriku keelematerjalis aga sõnakuju *onu kass* 'kassionu', mille kasutuskontekst ütleb selgelt, et laps soovis öelda *kassionu*, sest kui ema küsib, kas ta mõtles *kassionu*, kinnitab laps seda. Sellest järeldub, et liitsõna osiste järjekord ei pruugi lapse jaoks olla sugugi enesestmõistetav ning laps ei õpi pelgalt vanemate kõnes esinevate liitsõnade imiteerimise teel, vaid proovib ise liitsõnu luua.

Seda, et laps ei õpi liitsõnu mitte tervikuna memoreerides, vaid loob neid aktiivselt ise, näitavad lapse keelekasutuses leiduvad uudissõnad: *mutionupüks* 'sametist püksid' (Andreas vanuses 2;1), *betsiinirog* 'bensiiinirong' (vanuses 2;7), *sinisõstrad*, *roosasõstrad* 'värvuse alusel välja mõeldud marjad', *auhind* 'kassaaparaadist tulev tšekk' (vanuses 3;0), *hommikukael*, *õhtukael* 'nahkne kaelas rippuv nooletupp', *ühepäevatoit* 'üheks päevaks mõeldud toit' (Andreas vanuses 3;1). Lapsed on omandanud selleks ajaks vormimoodustuse ja oskavad produktiivselt ise esemete, objektide iseloomulike tunnuste abil liitsõnu luua, näiteks musti sametist pükse võrdleb laps muti pehme kasukaga. Mõne lapse loodud uudissõna puhul on aga reaalse referendiga seos pisut ähmasem (näiteks *auhind* täiskasvanupärase *kassatšeki* asemel).

⁸ Karlep, Karl 2003. Kõnearendus. Emakeele abiõpe II. TÜ Eripedagoogika osakond. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 92–94.

Kui keeles on miski produktiivne, ilmub see varakult ka lapse kõnesse ehk varaste liitsõnade vormist

Andmetest selgub, et mõlemal lapsel hakkab esimeses järjekorras arenema eesti keele kõige produktiivsem sõnamoodustusvaldkond, liitnimisõnade moodustamine. Analüüsitud perioodi jooksul kasutavadki mõlemad lapsed põhiliselt vaid liitnimisõnu ja üksikuid liitmäärsõnu. Laste kasutatud liitmäärsõnade hulgas paistab silma aga erinevus: nimelt olid Hendriku kõnes ja ka Hendrikule suunatud kõnes esinenud liitmäärsõnad kõik kohamäärsõnad, märkides sündmust iseloomustavaid ruumilisi tunnuseid. Seevastu Andrease kõnes ja Andreasele suunatud kõnes esines nii koha-, aja- kui ka viisimäärsõnu. Liitmäärsõnad ilmuvad lapse kõnesse hiljem kui liitnimisõnad ning kahe lapse kõnesse pea samal ajal – Hendrikul vanuses 2;0 (*tinnapoole* 'sinnapoole ehk sealpool', *tiipoole* 'siipoole') ja Andreasel vanuses 1;10 (*niimoodi*).

Vaatlusandmete põhjal võib mõlema lapse nimisõnade esinemise kohta täheldada sama seaduspärasust, mis liitsõnade omandamise arengu puhul üldiseltki – vanuse kasvades tõuseb liitnimisõnade hulk nii lapse kui ka lapsele suunatud kõnes. Kuigi mõlema lapse varases sõnavaras esineb ühe kuu lindistus(t)es palju ühe liitnimisõna kordusi, võib väita, et võrreldes vaatlusaluste laste keelematerjali omavahel, on nende liitsõnad erinevad ja mitmekesised.

Enamik eesti keele liitsõnu on ehituselt põimliitsõnad, mille puhul ees- ehk täiendosa laiendab järelosa ehk põhisõna, näiteks *naisterätsep*. Moodustusviisilt olid ka peaaegu kõik laste kõnes ja lastele suunatud kõnes olevad liitsõnad põimliitsõnad. Samas esines Andrease kõnes ja Andreasele suunatud kõnes mõni ebatüüpiline liitnimisõna, selline, milles esiosa ei laienda järelosa ning mille puhul väljendatakse kahe eraldi osisega üht ja sama tähendust: *notsusiga* ja *karumõmm*. Näiteks liitsubstantiivi *notsusiga* puhul ei saa öelda, et põhisõna oleks *sig* ja *notsu* märgiks sea tunnust või tüüpi, samamoodi ei ole ka *karumõmmi* puhul tegemist teatud tüüpi *mõmmiga* jne. Lisaks eristusid liitsõnad *ahvipoiss*, *jänkupoiss*, *kõhupoiss*, *arstitädi*, *arstionu*, *naabritädi*, *naabri-onu*, mille puhul ei ole põhisõna liitsõna viimane osis. Nii on näiteks *arstitädi* puhul tegemist arstiga, kes on naissoost, ehk viimaste näidete puhul on tegu liitsõnadega, mille põhitähendus on väljendatud esimese osisega ning liigitähendus, antud juhul sugu, viimase osisega.

Kui vaadelda liitnimisõnade täiendosa vormi, siis esimesed liitsõnad, mida lapsed kasutavad, on sellise täiendosaga, mille nimetav ja omastav on vormilt samad (*notsusiga* 'merisiga', *öökull*) ning ei saa

kindlalt väita, et lapsed omandaksid nimetavalise või omastavalise täiendosaga liitsõnad varem. Sellisesse muuttüüpi kuuluvaid sõnu, kus nimetava ja omastava vorm kokku langevad, on laste varases kõnes ja lastele suunatud kõnes üldiseltki palju.⁹

Liitumismalli valikul ning ühe malli eelistamisel või mitteelistamisel võis täheldada vanema kõne mõju. Andrease kõnes olid ülekaalus omastavalise täiendosaga liitsõnad, nagu *lambatall*, *lumepall*. Hendriku kõnes leidis aga esimeste liitsõnade hulgas peaaegu võrdselt nii nimetavalise (*pannkooki*) kui ka omastavalise (*klaverimängu*) täiendosaga liitsõnu. Andreasele suunatud kõnes esines liitsõnu, mille nimetav ja omastav on samakujulised (*karuraamat*, *pajutiivi*) küll üsna sageli, kuid võrreldes Hendriku kõnega oli neid vähem ja Andreasele suunatud kõnes leidis siiski enam selliseid liitsõnu, mille täiendosa kuulus muuttüüpi, kus nimetava ja omastava kuju on erinev (*kassiraamat*, *saiapäts*). Hendrikule suunatud kõnes olid ülekaalus sellised liitsõnad, mille täiendosa vorm oli nimetavas ja omastavas sama ning sama suundumus paistis ka lapse enda kõnest.

Pärast kaheaastaseks saamist on mõlema lapse ja lapsele suunatud kõnes ülekaalus omastavalise vormiga täiendosaga liitsõnad. Omastavalise täiendosaga liitnimisõnad on eesti keelele väga omased, olles valdavas enamuses nii leksikonisõnade kui ka vahetult tekstis moodustatavate liitsõnade hulgas.¹⁰ Võrreldes liitsõnadega, mille täiendosa on ainsuses, on mitmuse omastavaga liitnimisõnad harvad ja arvutähendus jääb eesti keele liitsõnas enamasti implitsiitseks. Esimene mitmuse omastavas täiendosaga liitsõna esineb vaid Hendriku kõnes vanuses 2;1 (*tahtea* 'lasteaed').

Liitsõnade tähenduse läbipaistvus

Eesti keele liitsõnad koosnevad enamasti kahest tüvest: põhiosast, mis märgib põhitähendust, ja täiendosast, mis märgib tunnist ning mille tähendus täpsustab põhiosas väljendatut. Sellised sõnad saab Bisetto

⁹ Argus, Reili 2008. Eesti keele muutemorfoloogia omandamine. – Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 19, lk 38.

¹⁰ Erelt, Mati; Reet Kasik; Helle Metslang; Henno Rajandi; Kristiina Ross; Henn Saari; Kaja Tael; Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika. I. Morfoloogia, sõnamoodustus. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 464.

ja Scalise liigituse järgi nimetada endotsentrilisteks. Endotsentrilised liitsõnad peaksid olema lapse jaoks kergemad omandada, sest nende tähendus on läbipaistvam kui eksotsentrilistel liitsõnadel.

Suurem osa nii laste kui ka lastele suunatud kõnes esinenud liitsõnadest olidki endotsentrilised liitsõnad. Kuigi tervikutena omandamine ehk päheõppimine on varasel kõne omandamise perioodil levinud omandamisstrateegia, paistab, et eesti keele liitsõnade omandamine on lapse jaoks siiski pigem produktiivne sõnamoodustuse kui sõnavara õppimine. Eksotsentrilisi liitsõnu on mõlema lapse kõnes analüüsitud perioodil vähe ning esimesed neist ilmuvad laste kõnesse peaaegu ühel ajal (Hendrikul vanuses 2;0 *ammituh* 'trammi+tšuhh 'rong' = trollibuss' ja Andreasel vanuses 1;9 *teletups*). Sel perioodil leidub laste kõnes ainult üks-kaks eksotsentrilist liitsõna (kuigi näiteks Andrease kõnes on vanuses 1;9 pooled liitsõnadest eksotsentrilised, tuleb arvestada, et selles vanuses leidis lapse kõnes liitsõnu kokku ainult neljal korral). Siiski võib üldise seaduspärasusena täheldada, et vanuse kasvades sagedaneb nii lapse kui ka lastele suunatud kõnes eksotsentriliste liitsõnade kasutus. Eriti kiiresti kasvab Andrease kõnes eksotsentriliste liitsõnade hulk alates vanusest 2;6, mil lapse liitsõnade esinemisjuhtudest oli ligi 20% eksotsentriliste liitsõnade päralt ja mil ka vanema kõnes oli rohkem eksotsentrilisi liitsõnu (nt *merisiga*). Vaatlusperioodi lõpuks, Andrease vanuses 3;1 on endotsentriliste liitsõnade esinemisjuhtude arv kasvanud 108-ni, kuid eksotsentrilisi esineb samas lindistuses ainult 18 korral (nt leidis selle vanuse lindistuses selliseid endotsentrilisi liitsõnu nagu *kuldnokk*, *urvakassid*, *pajukiisu*). Eksotsentriliste liitsõnade väike esinemus lapse kõnes võib olla ühelt poolt tingitud sellest, et neid ei saa nii kergelt ise moodustada nagu endotsentrilisi liitsõnu, vaid tuleb pähe õppida, teiselt poolt aga sellest, et neid oli ka vanemate kõnes väga vähe.

Kokkuvõtteks

Uurimismaterjali põhjal võis näha, et eesti keelt emakeelena kõneleva lapse liitsõnamoodustus hakkab arenema alates kolmandast eluaastast. Esimesed liitsõnad, mida lapsed kasutavad, on sellise täiendosaga, mille nominatiiv ja genitiiv on vormilt samad. Pärast lapse kaheaastaseks saamist on aga mõlema lapse ja ka lastele suunatud kõnes ülekaalus genitiivse vormiga täiendosaga liitsõnad. Vanuse kasvades kasvab nii lapse kui ka vanema kõnes leiduvate liitsõnade hulk. Varase kõne-

arengu alguses (1;8–2;3) on mõlemale lapsele suunatud keelematerjal liitsõnade arvult suurem kui lapse enda kõne, mis on omandamiseks oluline. Kuna liitsõna moodustumallide omandamine võimaldab lapsel uusi liitsõnu ka ise luua, esinebki Andrease kõnes vaadeldud varajase kõne arengu perioodi lõpus (2;5–3;1) rohkem liitsõnu kui lapsele suunatud kõnes.

Lapsele suunatud kõnel on oluline roll ka ülekandelise tähendusega liitsõnade omandamisel: kuna sellise tähendusega liitsõnu on lapsele suunatud kõnes vähe, omandavad lapsed need hilja ning need jäävad laste keelekasutuses harvaks ka vaatlusperioodi lõpul. Eksotsentriliste liitsõnade harv esinemine ning laste loodud omaloominguliste liitsõnade kasutamine näitab, et liitsõnamoodustuse omandamine ei ole eesti lastel mitte niivõrd sõnavara, kuivõrd just produktiivse sõnamoodustuse omandamine.

Soovitusi edasilugemiseks

Clark, Eve.; Berman, Ruth 1987. Types of linguistic knowledge: interpreting and producing compound nouns. – *Journal of Child Language*, 14. Great Britain, lk 7–29.

Dressler, Wolfgang U.; Laura E. Lettner; Katharina Korecky-Kröll 2008. First language acquisition of compounds with special emphasis on early German child language. – S. Scalise & I. Vogel (eds.) *Compounding*. Amsterdam: Benjamins, lk 323–344.

Kasik, Reet 2010. Tähelepanekuid soome ja eesti keele liitnimisõnadest. – Mikone, Eve; Siitonen, Kirsti; Sepper, Maria-Maren (Toim.). *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja* 19. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, lk 9–21.